

ELEWACJE WSPÓŁCZESNYCH PRAWOSŁAWNYCH CERKWI W POLSCE O FORMACH NIEHISTORYZUJĄCYCH

Krzysztof Woźniak

Politechnika Łódzka, Łódź

Streszczenie. W artykule przedstawiono rozwiązania elewacji cerkwi nurtu współczesnego w Polsce. W ich różnorodnych formach oraz detalach można odnaleźć zarówno cechy współczesne, jak i inspirowane tradycją. Często w wyrazie plastycznym świątyń brakuje miękkości, charakterystycznej dla tego typu współczesnej architektury. W obiektach tego nurtu obok głównego korpusu pojawiają się wieże. W badanej grupie świątyń rozwiązania szczegółowe bardzo często czerpią inspiracje z rozwiązań tradycyjnych, choć całość kompozycji elewacji wyraża jednak ich współczesną proveniencję.

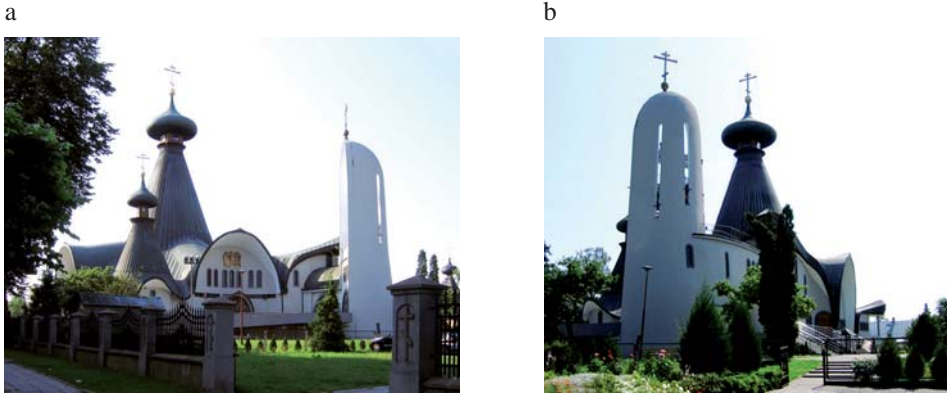
Słowa kluczowe: architektura sakralna, cerkwie, świątynie wschodnie

WSTĘP WRAZ Z CELEM I HIPOTEZĄ BADAWCZĄ

Współczesne cerkwie w Polsce kreowane są zasadniczo w jednej z dwóch konwencji: jako nawiązujące do form tradycyjnych historycznych lub dystansujące się od nich [Woźniak 2010]. Niniejsze opracowanie dotyczy elewacji obiektów prawosławnych tego drugiego nurtu. Choć forma zewnętrzna świątyni wschodniej jest wtórna i drugorzędna względem jej wnętrza [Uścińowicz 1997], to jednak w znaczący sposób sygnalizuje jej wschodnią przynależność kulturową i eklezjalną. Zarówno elewacja, jak i cała bryła powinny czytelnie wyrażać układ wnętrza, ale też pewne treści teologiczne, które odzwierciedlają zawartą w tymże wnętrzu bogatą symbolikę. Dolne partie symbolizują świat ziemski, górne zaś – świat duchowy. Celem opracowania jest ukazanie specyfiki kształtowania elewacji badanej grupy współczesnych świątyń. Hipotezą badawczą zaś – odejście tych elewacji od tradycyjnego modelu.

MATERIAŁ I METODY

Badane cerkwie to: Świętej Trójcy w Hajnówce, Świętego Ducha w Białymstoku, Świętych Niewiast Niosących Wonności w Czarnej Białostockiej, Świętej Eufrozyny Połockiej w Białymstoku-Leśnej Dolinie, Świętego Jana Teologa w Dąbrowie Białostockiej i Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku. Obserwacje *in situ*, związane z wykonaniem dokumentacji rysunkowej i fotograficznej, poprzedzone etapem wstępnego rozeznania literatury stanowiły metodę badawczą. Zebrany materiał został poddany analizie.

Rys. 1. Hajnówka, cerkiew Świętej Trójcy: a – Elewacja zachodnia, b – widok od południowego zachodu (fot. K. Woźniak)

Fig. 1. Hajnówka, the Holy Trinity Orthodox Church: a – The west elevation, b – a west – south view (photo K. Woźniak)

Elewacje pierwszej świątyni, cerkwi hajnowskiej (1973–1992), zaprojektowanej przez Aleksandra Grygorowicza (rys. 1), są asymetryczne i potraktowane w swobodnej konwencji. Odczytuje się w nich pewne związki z modernizmem, na czele z inspiracją kaplicą Notre Dame du Haut w Ronchamp Le Corbusiera. Kształty okien, tradycyjnie półkuliście zwieńczone, zostały wprowadzone do elewacji w swobodny sposób i luźno zakomponowane. Wyraźnych inspiracji twórczością Le Corbusiera można się też dopatrzeć w wolno stojącej dzwonnicy i dynamice krzywokreślnej formy dachu [Uścińowicz 1997]. Plastyczny wyraz obiektu przywołuje w pewnym stopniu modernistyczne inspiracje estetyką okrętową. W elewacjach zaznaczają się paraboliczne kształty, wynikające z krzywizn łuków i sklepień, co stanowi pewne *novum* w architekturze cerkiewnej. Podobnie nowatorski jest kształt stożkowego bębna i kopuły, dominujących w elewacjach. Elementy te dają dużą miękkość ich rysunkowi, co jednak jest zdecydowanie tradycyjną cechą [Grygorowicz 1980]. Kompozycja każdej elewacji jest przemyślana i stanowi konsekwentnie przeprowadzone zamierzenie twórcze. Posługując się ograniczoną liczbą środków wyrazu (obramieniami okien, łukami parabolicznymi, miękką linią), uzyskano bogactwo formalne. Bryłę zwieńczono cebulastymi kształtami kopuł (stojącymi na przeszklonych sześcianach), które organicznie wyrastają z formy świątyni i jednocześnie zdecydowanie sygnalizują przynależność eklezjalną świątyni. Elewacje skomponowane

zostały krzywoliniowo, jednak przewaga tejże krzywokreślności nastąpiła tradycyjnie¹ w wyższych partiach obiektu, zwłaszcza w strefie przekrycia. Choć autor tej oryginalnej cerkwi zdecydowanie odcina się od eklektycznej, historyzującej manieri, to jednak nie odcina się od tradycji.

a

b

Rys. 2. Białystok, cerkiew Świętego Ducha: a – widok od wschodu, b – widok od południa (fot. K. Woźniak)

Fig. 2. Białystok, the Holy Ghost Orthodox Church: a – an east view, b – (photo K. Woźniak)

Elewacje świątyni Świętego Ducha w Białymstoku-Antoniuku, budowaną od 1982 roku, zaprojektowaną przez Jana Kabaca (rys. 2), są dość oryginalne. Ich kompozycja opiera się na kaskadowym nałożeniu potężnych, ceglanych płyt, zwieńczonych wysokimi attykami o krzywoliniowym rysunku. Można dopatrzeć się w nich inspiracji tradycyjnymi² kokosznikami. Wskutek użycia tego rodzaju form obiekt ma tektoniczny wyraz plastyczny. W elewacjach nawiązano do tradycyjnego podziału na prostoliniową część dolną – oznaczającą świat ziemski, i krzywoliniową górną – symbol świata duchowego. Pospołu ze schodkowym układem attyk elewacji, wyrażającym symbolicznie *descendit*, dobrze koresponduje to z wezwaniem cerkwi [Uścińowicz 1997]. Poszczególne płyty otoczone są wystającymi, dość grubymi obramieniami. W środku płyt umieszczono podłużne, zakończone półkuliście okna. Ponad spiętrzone płyty wystaje pięć kopuł – cztery mniejsze i jedna większa. Forma kopuł nawiązuje do szkoły moskiewskiej [Uścińowicz 1997]. Jest to nawiązanie do bizantyńsko-ruskich tradycji krzyżowo-kopułowych, jednak

¹W cerkwi wyższe partie świątyni oznaczają świat duchowy, a niższe – świat ziemski. Symbolika ta wyraża się w krzywoliniowości górnych partii, a prostokreślności dolnych [Uścińowicz 1997], co autor obiektu hajnowskiego wydatnie wyartykułował.

²Tradycja ta pojawiła się w ruskiej odmianie modelu bizantyńskiego.

nie ma ono charakteru dominującego. Elewacje obiektu pozostają zatem utworami o formie zupełnie współczesnej. Nieco dezintegruje kompozycję zdecydowanie smuklejszy krój cebuli kopuły wieńczącej wolno stojącą wieżę.

Prostokreślność elewacji cerkwi Świętych Myrofor w Czarnej Białostockiej (1984–1996), autorstwa Michała Bałusza (rys. 3), wynika z założonego na ośmiokącie centralnego planu świątyni. Elewacje nie mają tradycyjnego, miękkiego wyrazu plastycznego, nawet pomimo dość dużych, krzywoliniowych kopuł, łukowych zwieńczeń swoich środkowych części oraz półkoliście zakończonych okien. Zachodnia elewacja wyróżnia się asymetrycznie dodaną wieżą zakończoną sygnaturalną kopułą, druga kopuła zwieńcza centrum nawy. Dwie pozostałe, niewielkie, sygnaturalne, znajdują się ponad prezbiterium i ponad zachodnim wejściem. Dwie pierwsze dominują w rysunku elewacji. Mają podobną wielkość i jednocześnie zupełnie różne, dynamiczne, krzywoliniowe formy – cebulastą i inspirowaną zachodnimi wzorcami barokowymi [Uścińciewicz 1997]. Część prezbiterialna i wejściowa zostały w elewacjach zwieńczone skośnymi liniami. Natomiast środkowe części elewacji bocznych zostały zaakcentowane krzywoliniowymi, ostro zakończonymi ryzalitami. W kompozycji elewacji, o zdecydowanie współczesnym charakterze, zostały włączone okna o różnorodnych formach, zakończonych, jak wspomniano, w większości półkoliście, czyli tradycyjnie. Elewacje kształtowane są analogicznie jak rzut obiektu, czyli prostokreślnie, z użyciem linii skośnych. Skutkiem tego są dość rozróżnione, urozmaicone ryzalitami o formach nawiązujących do bocznych portali czy skosami klatki schodowej.

a

b

Rys. 3. Czarna Białostocka, cerkiew Świętych Myrofor: a – widok od południa, b – widok od wschodu (fot. K. Woźniak)

Fig. 3. Czarna Białostocka, the Holy Myrophores Orthodox Church: a – a south view, b – an east view (photo K. Woźniak)

Elewacje cerkwi Świętej Eufrozyny Połockiej w Białymstoku (1990–1993), zaprojektowanej przez Aleksandra Bielskiego (rys. 4), są konsekwencją i kontynuacją specyficznej koncepcji układu przestrzennego świątyni. Prezbiterium wyartykułowane jest na zewnątrz w sposób nieadekwatny do wagi tej przestrzeni (rys. 4b). Natomiast miejsce, które się odczytuje jako apsydę przy prezbiterium, w istocie jest klatką schodową (rys. 4a). Od strony południowo-wschodniej umieszczono dzwonicę o obcej obiektowi, uproszczonej formie. W dachu usytuowano cztery duże, ciężkie lukarny. Ich półkuliście zwieńczone kształty wydają się być obce architekturze cerkiewnej. Z kolei umieszczenie na szczycie cebulastej formy pozwoliło zachować tradycję komponowania górnych partii elementami krzywoliniowymi. Jednak dominującą rolę w elewacji odgrywają formy wywodzące się spoza architektury sakralnej.

a

b

Rys. 4. Białystok, cerkiew Świętej Eufrozyny Połockiej: a – Widok od południa, b – widok od zachodu (fot. K. Woźniak)

Fig. 4. Białystok, the saint Euphrosyne of Polotsk Orthodox Church: a – a south view, b – a west view (phot. Krzysztof Woźniak)

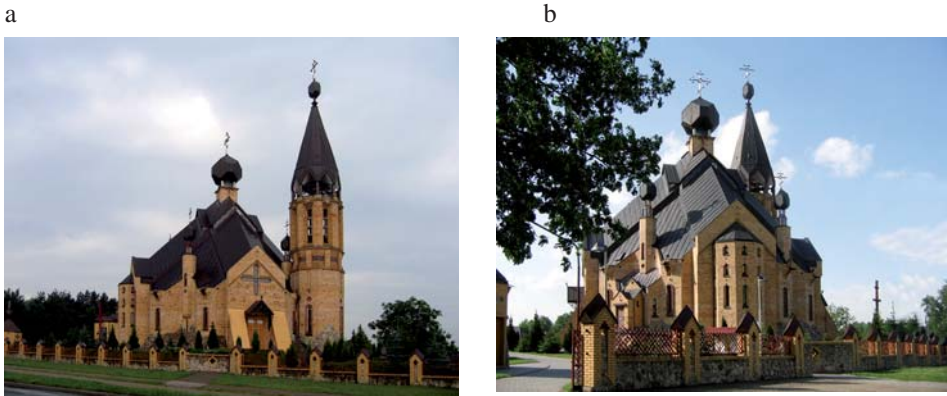
Sposób kształtowania elewacji cerkwi świętego Jana Teologa w Dąbrowie Białostockiej (rys. 5) jest konsekwentnie podjętą kontynuacją jej współcześnie rozwiązanej bryły, opartej na trzech walcach. W każdym z walców umieszczono podłużne, zwieńczone półkuliście okna, a ponad nimi – dodatkowo okna okrągłe. Pomiędzy walcami zbudowano ryzality z prostokątnym i okrągłym oknem i zwieńczono je kątem prostym. Każdy z walców nakryto stożkowym dachem, a ponad nimi umieszczono jedno wspólne, ostrosłupowe przekrycie. Na szczycie tego dachu zamontowano sześcioboczny, przeszlony bęben, a nad nim niewielką kopułę, o wielościennym kształcie zbliżonym do cebulastego. Forma cebuli nie jest inspirowana żadnymi konkretnymi wzorcami historycznymi. Od zachodu dodano wieżę zwieńczoną również formą wielościenną, nieco jednak smuklejszą. Apsyda, rozpięta ponad jedną z konch planu, rozwiązana w zewnętrznej formie identycznie jak pozostałe, nie jest specjalnie wyróżniona w elewacjach. Brakuje też wizualnego podziału bryły świątyni na część górną (krzywoliniową) i dolną (prostokreślną). Można mniemać, że walcowe ukształtowanie formy zewnętrznej jest, być może, odległą analogią do obiektów tak zwanego baroku narayszkinowskiego.

Rys. 5. Dąbrowa Białostocka, cerkiew Świętego Jana Teologa: a – widok od północy, b – widok od wschodu (fot. K. Woźniak)

Fig. 5. Dąbrowa Białostocka, Saint John the Evangelist Orthodox Church: a – a north view, b – an east view (photo K. Woźniak)

Elewacje świątyni Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku (1993–2006), zaprojektowanej przez architektów Jana Kabaca i Jerzego Uścińowicza (rys. 6), są pewnego rodzaju kontynuacją zamysłu zapisanego w centralnym planie – podkreślają zwarty charakter obiektu. Ściany powtarzają kształt skomplikowanego wielokąta planu. Fragmenty położone nad wejściami są zwieńczone romboidalnie. Całość została przekryta dachem, tworzącym kształt zbliżony do czterospadowego. Dostawiona do bryły północna wieża zwieńczona jest zbliżonym do stożka wysokim ostrosłupem. Z trzech pozostałych stron, w miejscach odpowiadających usytuowaniu wieży, wprowadzono niewielkie, smukłe sygnaturki. Do tak ukształtowanej świątyni dodano dużo detali, jak: ceglane zwieńczenia okien, podział i rozrzeźbienia powierzchni ścian wieży, tektoniczny podział powierzchni dachu czy wielościenne zwieńczenia wieży i sygnaturek, nawiązujące do cebulastych kształtów. Jednak niemal wszystkie detale projektowane są prostoliniowo, tworząc układ daleki od charakterystycznej miękkości architektury cerkiewnej. Wśród wielu detali nieco ginie trójścienna, wąska i wysoka, nakryta ostrosłupowo apsyda. Kompozycja elewacji jest z założenia regularna. Wieża usytuowana jest w taki sposób, że tworzy jednostronnie silny akcent przy dwóch wejściach – głównym i bocznym. Położone symetrycznie, po przeciwnej stronie jednego i drugiego wejścia sygnaturki nie tworzą dla wieży przeciwwagi. Rozwiązania szczegółowe elewacji tej świątyni nie mają zatem wyraźnych inspiracji tradycją, są co najwyżej odległym przekształceniem niektórych, dość dowolnie

Rys. 11. Białystok, cerkiew Zmartwychwstania Pańskiego: a – widok od zachodu, b – widok od wschodu (fot. K. Woźniak)

Fig. 11. Białystok, the God's Resurrection Orthodox Church: a – a west view, b – an east view (photo K. Woźniak)

wybranych historycznych elementów. Kompozycja elewacji i większość zastosowanych detali są zaprojektowane w sposób zdecydowanie współczesny.

Oprócz wymienionych świątyń wspomnieć też należy o budowanej dopiero cerkwi Świętego Jerzego w Białymstoku, autorstwa Jerzego Uścińowicza. Zamyśl przestrzenny cerkwi Świętego Jerzego opiera się na podobnej koncepcji jak obiektu hajnowskiego. W skrzyżowaniu kolebek usytuowano bowiem stożkowy bęben i kopułę. Krzywizny, o kształtach bliskich eliptycznym, skoncentrowane są tradycyjnie w górnych partiach obiektu. Podobnymi krzywiznami miękko zwieńczone okna mają czytelnie współczesne formy, tak samo jak detale elewacji. Białe, niższe partie świątyni pospołu ze stalowoszarymi wyższymi podkreślają tę współczesną konwencję, podobnie jak usytuowane między ramionami krzyża stożkowe wieże. Wieże, a także środkowa kopuła zwieńczone są cebulastymi formami w złotym kolorze, nieco smuklejszymi niż historyczne.

PODSUMOWANIE

Spośród świątyń nurtu współczesnego o formach niehistoryzujących tradycyjnie potraktowano jedynie elewacje cerkwi Świętej Trójcy w Hajnówce³ i Świętego Ducha w Białymstoku. Choć dolne partie obiektu hajnowskiego zostały wzbogacone formami krzywoliniowymi, to jednak zdecydowana przewaga tych linii występuje w jego partiach górnych. W elewacjach świątyni widać konsekwentnie przeprowadzoną, modernistyczną konwencję, ale także czerpanie z tradycji. Ścisły podział elewacji na część prostą i krzywokreślną występuje jedynie w cerkwi Świętego Ducha w Białymstoku. W jej tectonicznych elewacjach można odnaleźć nawiązania do takich form historycznych, jak kokoszniki szkoły moskiewskiej. W pozostałych obiektach można odczytać pewnego rodzaju zniekształcenie cerkiewnych tradycji, na przykład w górnych partiach cerkwi Świętych Myrofor w Czarnej Białostockiej, w których obok łukowych zwieńczeń ry-

³Także w cerkwi Świętego Jerzego w Białymstoku.

zalityowych umieszczono także płaskie, prostoliniowe kształty. Analogicznie – prostokreślne elementy w górnych partiach obiektu zastosowano w cerkwi Świętej Eufrozyny w Białymstoku. Dominacja form płaskich w całości elewacji występuje w świątyni Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku. Utrudnia to nawet odczytanie wschodniej przynależności eklezjalnej obiektu. W badanych świątyniach spotyka się wręcz odwrócenie tradycyjnego modelu komponowania elewacji – w świątyni Jana Teologa w Dąbrowie Białostockiej w dolnych partiach dominują formy krzywoliniowe, a w górnych – płaskie, prostokreślne.

Elewacje badanych obiektów charakteryzują się niekiedy asymetrią, jak na przykład w cerkwi Trójcy Świętej w Hajnówce czy Świętych Myrofor w Czarnej Białostockiej. Zawierają niekiedy ryzality, jak w cerkwi Świętych Myrofor, gdzie współtworzą formy imitujące boczne portale, czy jak w cerkwi świętego Jana Teologia w Dąbrowie Białostockiej, w której są wbudowane między konchy.

W świątyniach nurtu współczesnego rozwiązania szczegółowe elewacji, jak detale czy kształty okien, często czerpią inspiracje z rozwiązań tradycyjnych, choć całość kompozycji elewacji wyraża jednak ich współczesną proveniencję. Niekiedy bywają pozbawione tradycyjnej miękkości, jak w świątyniach Zmartwychwstania Pańskiego w Białymstoku, w Czarnej Białostockiej czy Dąbrowie Białostockiej.

Zaobserwować można też pojawiające się przy świątyniach tego nurtu wolno stojące lub połączone z główną bryłą budynku wieże. Choć forma takiej wieży przy cerkwi Świętego Ducha budzi pewne zastrzeżenia, to jednak dzwonnica świątyni hajnowskiej bez wątpienia dodaje obiektowi charakteru.

Materiały wykończeniowe, stosowane przez projektantów cerkwi przedstawionego nurtu, są z zasady tradycyjne – cegła lub tynk, a na dachu blacha.

PIŚMIENNICTWO

- Grygorowicz A., 1980. Pogodzić tradycje ze współczesnością. *Polska* 12, 45–46.
 Uścińcowicz J., 1997. Symbol, archetyp, struktura: hermeneutyka tradycji w architekturze świątyni ortodoksyjnej. Dział Wydawnictw i Poligrafii Politechniki Białostockiej, Białystok.
 Woźniak K., 2010. Kierunki architektury cerkiewnej w Polsce od połowy XX wieku. Praca doktorska. Wydział Architektury Politechniki Poznańskiej, Poznań.

THE ELEVATIONS OF CONTEMPORARY ORTHODOX CHURCHES IN POLAND

Abstract. In the article are presented the ways of buildings elevations of contemporary orthodox churches in Poland, which are not similar to traditional. Author analysed 6 buildings. In these various forms there are features contemporary and standing. Often there isn't traditional mellow character of these churches. Sometimes there are the campaniles beside the churches.

Key words: domes, ecclesiastical architecture, churches, orthodox churches, temples

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 28.12.2012